

ԲԱՅԱԿԱՆ ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԱՐԴԻ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ԱԼՎԱՐԴ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բայական լծորդությունների տեղաշարժերի տարժամանակյա քննությունը կարևոր է հետազայում դրանց կրած համակարգային փոփոխությունները բացահայտելու տեսակետից: Լծորդությունների այդ անցումները հանգեցնում են բայի խոնարհման համակարգային փոփոխությունների, որին զուգահեռ փոխվում են բայական լծորդությունների փոխանցումների եղանակները, քանակը, ուստի սահմանափակվում են նաև լծորդ ձայնավորների փոխանցումների տիպերը:

Տվյալ հոդվածում հետազոտված են արդի արևելահայերենի բայերն իրենց գրաբարյան և միջինհայերենյան տարբերակների զուգադրությամբ, վեր են հանված դրանց լծորդ ձայնավորների անցումների ամենատարածված ձևերը արտահայտության և բովանդակության պլաններում: Գրաբարում և միջին հայերենում տարածված են *եւ-իւ*, իսկ արդի արևելահայերենում *ամ-եւ* և *եւ-անամ* փոխանցում ունեցող բայերը, որոնց մեջ գերակշռում է չեզոք սեռի իմաստը: Արդի արևելահայերենում գրաբարյան և միջինհայերենյան *ի* և *ու* լծորդությունները վերանում և դառնում են հիմնականում *է* լծորդության բայեր, որոնք էլ իրենց հերթին վերածվում են *ի* լծորդության բայերի արևելահայ գրեթե բոլոր բարբառներում՝ բերել-պիրիլ, նայել-նայիլ, զարթնել-զարթնիլ, թռչել-թռչիլ, սիրել-սիրիլ, գրել-գրիլ (Տավուշի մարզ): *Ե* և *ի* լծորդության գրաբարյան որոշ բայեր գրական և խոսակցական տարբերակներում վերածվում են *ա* խոնարհման բայերի՝ *ճչել-ճչալ*, *երեւիլ-երեւալ*, *խօսել(իւ)-խոսալ (խսկց.)*, *ծիծաղել(իւ)-ծիծաղալ* և այլն:

Բանալի բառեր – *Բայական լծորդություններ, գրաբար, միջին հայերեն, արդի արևելահայերեն, ներգործական սեռ, կրավորական սեռ, չեզոք սեռ, պարզ և ածանցավոր բայեր*

Ձայնավոր խոնարհիչների տեղաշարժերը հայերենի խոնարհման համակարգում յուրօրինակ դրսևորումներից են, ուստի նման փոխանցումների քննությունը կարևոր է բայական լծորդությունների կրած հետազա փոփոխությունները պարզելու, բայասեռի և բայակազմության յուրօրինակ տիպերն ու ձևերը վեր հանելու տեսակետից: Անդրադառնալով նշանավոր լեզվաբաններ Ա. Բագրատունու, Ա. Աբրահամյանի, Հ. Աճառյանի, Մ. Աբեղյանի, Ս. Ղազարյանի՝ հարցի վերաբերյալ տեսակետներին ու հիմնավոր դրույթներին՝ փորձել ենք հնարավորինս ներկայացնել բայի լծորդ ձայնավորների զուգորդումների փոխհարա-

բերությունը և այդ անցումների ամենահաճախված ձևերը գրաբարում, միջին հայերենում: Ըստ անհրաժեշտության առանձնացրել ենք նաև դրանց իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Գրաբարի, միջին հայերենի, արդի արևելահայերենի համապատասխան բայերի ցանկը կազմելիս սկզբնաղբյուրներ են ծառայել «Նոր հայկազեան բառարան»-ը, Ռ. Ղազարյանի, Հ. Ավետիսյանի «Միջին հայերենի բառարան»-ը և Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ը: Ցանկում ընդգրկված բայերի թիվը հասել է շուրջ 1100-ի:

Որպես կանոն գրաբարում բայի կրավորական իմաստը ներկայի հիմքից կազմվող ժամանակներում, բացի անցյալ անկատարից, արտահայտվում է *ե>ի* փոխարկմամբ՝ *առաքել* «առաքում է», *առաքի* «առաքվում է»: Սակայն նշենք, որ գրաբարում *ե>ի* փոխարկումով ոչ միայն կրավորականության, այլ նաև բայի չեզոք սեռի իմաստն է արտահայտվում՝ «Քանզի ո՞վ որ հասեալ յառաւաւտ՝ Եւ ի ծագման լուսոյն խիթայ մթանալ, Եւ կամ ընթերակաց կենաց՝ մահանալ, Կամ ազատութեան՝ եւ *պարտաւորի*, Կամ շնորհաց՝ եւ *դատապարտի*, Կամ փրկութեան՝ եւ *մատնի*, Կամ նորոգման՝ եւ *եղծանի*, Կամ արհնութեան՝ եւ *տարագրի*, Կամ բժշկութեան՝ եւ *վիրաւորի*, Կամ լիութեան՝ եւ *նուազի*... »¹:

Լծորդությունների փոխանցումների արդյունքում, ինչպես նշեցինք, միննույն բայն ունենում է տարբեր լծորդության կրկնակներ, որոնց լծորդ ձայնավորների փոխանցումից փոխվում են բայի լծորդությունը, կազմությունը, երբեմն նաև՝ սեռը: Շատ հաճախ, սակայն, տվյալ բայի իմաստով պայմանավորված, բայասեռի իմաստային փոփոխություն տեղի չի ունենում: ՆՀԲ-ից քաղված նման կարգի բայերը խմբավորել ենք ըստ լծորդ ձայնավորների անցումների, ինչպես նաև բայի պարզ և սուկածանցավոր ձևերի զուգորդումների տարբեր տիպերի: Բառարանի հեղինակների ձևակերպմամբ՝ *ի* լծորդության այն բայերը, որոնք կրավորաձև խոնարհում ունեն, ամրագրում են ձայնակրական եզրույթով²:

Կրավորաձև խոնարհման չեզոք սեռի բայերի վերաբերյալ ուշագրավ է Ա. Բագրատունու դիտարկումը. «Եւ երբեմն չեզոք բայն կրաւորական ձայն առեալ, փոխի ի նոյն միտս... Եւ ոմանց կրաւորականն չեզոքաբար յայլ միտս փոխի, զոր օրինակ, *Առաջնորդեմ*՝ «յառաջոյ գնալ, ճանապարհ ցուցանել». *Առաջնորդիմ*՝ «առաջնորդ լինիմ...»³: Հետագա հայ քերականները լծորդ ձայնավորների փոխանցման տարատեսակ դասակարգումներ կատարելիս ըստ էության հիմնվել են Ա. Բագրատունու սկզբունքների վրա:

Մեր հոդվածում քննված գրաբարյան բայերը, որոնք իրենց կազմությամբ հիմնականում պարզ և սուկածանցավոր են, խմբավորել ենք

¹ Գ. Նարեկացի, Մատենա ողբերգութեան, Երուսաղէմ, ԲԱՆ ԺԷ, 1964:

² Ա. Աւետիքեան, Խ. Միւրմէլեան, Մ. Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Եր., 1979, էջ 20:

³ Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Ի Վենետիկ, 1852, էջ 185:

ըստ խոնարհիչների փոխանցման տիպերի, որտեղ նշում ենք բայասե-
ռը՝ ըստ ՆՀԲ-ի հեղինակների ամրագրման: ՆՀԲ-ից քաղված շուրջ 540-
ի հասնող բայական լծորդությունների փոխանցումներում ամենահա-
ճախվածները **եմ/իմ** փոխանցման բայերն են (շուրջ 300), որոնց մեջ
եմ-ով տարբերակներն առավելապես ներգործական, մասամբ նաև չե-
զոք, իսկ **իմ**-ով ձևերը գերազանցապես ձայնակրական կամ կրավո-
րաձև խոնարհում ունեցող չեզոք սեռի բայեր են: Կան նաև օրինակներ,
որոնց մեջ միևնույն բայն ունի երկուսից ավելի գուգադիր ձևեր: Թեև
դրանք գործածությամբ մեծաթիվ չեն, սակայն վկայված օրինակներն
արտացոլում են բայի լծորդափոխության բազմազանությունը, այսպես՝
եմ/իմ՝ *արձակեմ/ն*՝ «արձակ առնել կամ թողուլ, լուծանել զկապեալն»-
արձակիմ/ձ՝ «թողեալ լինել, յազատութիւն երթալ»⁴, *ալէկոծեմ/ն*՝ «խոռ-
վել» - *ալէկոծիմ/ձ*՝ «խոռվիլ», *աշխատեմ/ն*՝ «աշխատ առնել, աշխատե-
ցուցանել, վաստակեցուցանել, նեղել»-*աշխատիմ/ձ*՝ «աշխատ լինել,
վաստակիլ, տառապիլ», *աշատեմ/չ*՝ «ակնածել, պատկառել»-*աշատիմ/ձ*,
արմատեմ/չ-*արմատիմ/ձ*, համարձակեմ/ն՝ «քաջալերել»-*համարձա-
կիմ/ձ*՝ «քաջալերիլ», *վիճեմ/չ*-*վիճիմ/ձ*, *պատահեմ/չ*-*պատահիմ/ձ*, **եմ**
//ամ՝ *գայռեմ/չ*-*գայռամ/չ*, *ժուժեմ/չ*-*ժուժամ/չ*, *գուժեմ/ն*, *չ*-*գուժամ/ն*,
ում/եմ՝ *արգելում-արգելեմ*, *յաւելում-յաւելեմ*, **նում/չիմ**՝ *գարթնում-
գարթչիմ/չ*, *թաքնում-թաքչիմ*, **եմ//անեմ**՝ *անիծեմ/ն*-*անիծանեմ/ն*, կի-
զեմ/ն-կիզանեմ/ն, **եմ//անամ**՝ *անուշեմ /ն*-*անուշանամ/չ*, զինուո-
րեմ/ն-զինուորանամ/չ, **ամ/եմ/իմ**՝ *ազագեմ/ն*-*ազագիմ/ձ*-*ազագա-
նամ/չ*, **ում//եմ/իմ**՝ *կիզում/ն*-*կիզեմ/ն*-*կիզանեմ/ն* / և այլն:

Բերենք օրինակներ բայի քերականական սեռի նշված առանձնա-
հատկություններով. **Արձակէ** զկապեալս տէր// **Արձակեցան** և գնացին
ժողովեալքն, Որ **ալէկոծէ** զմիտսն// **Ալէկոծի** անհնարին ծփանօք, **Աղ ա-
նուշէ** զայլս// **Թէ** զդառնութիւնս իմ **անուշեսցես**// Ուր բուրիցէ հոտ ինչ
այնպիսի, ամենեքին անուշանան, Մի՛ **արգելուք** զդոսս գալ առ իս//
Զժողովուրդն **արգելեցին** և այլն:

Բայական լծորդությունների միջինհայերենյան փոխանցումներն ի-
րենց բնույթով զգալիորեն տարբերվում են գրաբարյան ձևերից. որոշ բա-
յեր կրավորական և չեզոք սեռի իմաստով գործածվելիս ստանում են **վ**
(**ու**) ածանցը, օրինակ՝ **բաժնեմ-բաժնիմ-բաժնուիմ**: Չայնավոր խոնարհիչ-
ների փոխանցում ունեցող գրաբարյան բազմաթիվ բայեր, ինչպիսիք են՝
ախտակրեմ/իմ, *ալէկոծեմ/իմ*, *այլափառեմ/իմ*, *արշառեմ/իմ*, *բարեպաշ-
տեմ/իմ*, *բոխեմ/իմ*, *գթեմ/իմ*, *դեղեւեմ/իմ*, *ժտեմ/իմ*, *կծանեմ/կծեմ*, *կող-
կողիմ/կողկողանամ*, *հաշեմ/իմ*, *ճարճատեմ/իմ*, *յարեմ/իմ*, *պակ-
նում/չիմ*, *ոսոխեմ/իմ* և այլն, որպես գուգաձևություններ կիրառական
չեն, իսկ որոշ բայեր էլ փոխում են իրենց լծորդությունը, ինչպես՝
լնուլ/գրբ./>լնալ-լնանիլ-լեցուել/մ.հ./, *կլանեմ-կլլնում/գրբ./>կլանամ* «կլա-
նել, կուլ տալ»/մ.հ./, *հաճեմ/հաճիմ/գրբ./>հաճենալ/մ.հ./*, *մերկանամ/մեր-*

⁴ Ա. Աւետիքեան, Խ. Միրմէլեան, Մ. Աւգերեան, նշվ. աշխ., էջ 20:

կեմ/գրբ./>մերկենայ/մ.հ./, թնդեմ-թնդիմ/գրբ./>թնտիմ-թնտայ/մ.հ./ և այլն:

Միջին հայերենում *ե/ի* փոխանցում ունեցող բայերի օրինակները, որոնք հիմնականում հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ հիմքերով կազմություններ են, դասական գրաբարի համեմատությամբ խիստ փոքրաթիվ են (շուրջ 50)՝ *փաթթել* /ն/-*փաթթիլ*/չ/⁵, *ժածել*/ն/-*ժածիլ*/չ/, *էրել*/ն/-*էրիլ*/չ/, *խարել*/չ/-*խարիլ*/չ/ և այլն: Գործածության հաճախականության տեսակետից բազմազան են պարզ և ածանցավոր բայերի լծորդությունների զուգորդմամբ կրկնականների եռանդամ և քառանդամ օրինակների վկայումները, որոնց մեծ մասը պատմական հնչյունափոխությամբ առաջացած ձևեր են և ուսումնասիրվող շրջանում կրում են ձևաբանական փոփոխություններ, ուշագրավ է նաև այս շրջանում *նուլ*-ի հանգող բայերի հավելումը, օրինակ՝ *գտնել-գտնալ-գտնուլ* /ն/, *եյնել-եյնալ-եյնիլ-եյնուլ* /չ/, *գարկնել-գարկնիլ-գարկնուլ* /ն/, *ընգնել-ընկնալ-ընկնիլ-ընկնուլ* /չ/, *տեսնալ-տեսնել-տեսնիլ-տեսնուլ* /ն/ և այլն: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում փոխվում են գրաբարյան մի շարք բայերի պարզ և ածանցական հիմքերը. որոշ ածանցագուրկ բայեր դառնում են ածանցավոր, իսկ ածանցավորները՝ պարզ⁶, օրինակ՝ *աժենալ* (գրբ.՝ *արժել*), *դժարանալ* (գրբ.՝ *դժուարիմ*), *դիպենալ-դիպնիլ-դիպնուլ-դպչիլ-դպնուլ* (գրբ.՝ *դիպիմ*), *լողնալ* (գրբ.՝ *լողալ*), *պակասնալ* (գրբ.՝ *պակասել*). կամ *ուռել-ուռիլ* (գրբ.՝ *ուռնուլ, ուռչիլ*), *փախել-փախիլ* (գրբ.՝ *փախչիլ*) և այլն: Այս ձևերի կիրառությանը զուգահեռ առաջանում են նորերը, դրանցից են՝ *արոյնիլ/արունիլ-արունել, բարկիլ-բարկնալ, գորփիլ-գորփնալ* «պղտորել», *վատուժել-վատուժիլ-վատուժնալ, տափականալ-տափկիլ-տափկնալ, փոշիմանիլ-փոշըմնել-փոշըմնիլ, թապլել-թապլիլ* «1. Նետել, շպրտել/ն. 2. Թավալվել, շրջվել /չ/», *խալիսել-խալիսիլ-խալըսել* «1. ազատել/ն., 2. Ազատվել, փրկվել/չ/», *ճկել-ճկիլ* և այլն: Հ. Աճառյանը գտնում է, որ բայական նման կարգի փոխանցումների պատճառներից մեկը «հետին գրիչներն են, որոնք իրենց ժամանակակից զանազան բարբառների հնացած ձևերը մոցրել են հին հեղինակների գրությանց մեջ»⁷: Ըստ այսմ՝ անվանի հայագետը բարբառային կամ խոսակցական է համարում *հեձանիմ, լքանիմ, քաղցենամ* ածանցական ձևերի *հեձնում, լքնում, քաղցիմ* զուգադիրները:

Ինչպես գիտենք, նոր կազմավորվող արևելահայ գրական լեզուն, աստիճանաբար ընդհանրանալով և մերժելով գրաբարյան, ինչպես նաև բարբառային տարրերն ու ձևերը, ընդլայնում է իր գործածության շրջանակները, նորավորվում է, մշակվում և իր զարգացման տարբեր ենթաշրջաններում ենթարկվում է յուրօրինակ տեղաշարժերի: Ընդ ո-

⁵ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան. *Հ. Ավետիսյան*, Միջին հայերենի բառարան, Եր., 2009:

⁶ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան, Բայասեռի արտահայտությունը փոխանցում ունեցող միջինհայերենյան բայերում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», 2022, № 2, էջ 57-66:

⁷ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ IV, Ա գիրք, Եր., 1959, էջ 324:

րում՝ թուրք-պարսկական փոխառությունները փոխարինվում են գրական համարժեքներով ու նորակազմություններով, օրինաչափ է դառնում բառավերջի շեշտը, դուրս են մղվում զգալի թվով գրաբարաձև հոլովումներ, բարբառային հոգնակերտներ⁸, համակարգային փոփոխության է ենթարկվում բայի խոնարհման և լծորդական համակարգը, սահմանափակվում են բայական լծորդությունների բազմազան ու տարատիպ անցումները: Արևելահայ գրական լեզվում առկա լծորդությունների փոխարկումները, Ա. Աբրահամյանի բնութագրմամբ, կոչվում են լծորդական հարաբերակցություն, որն ի հայտ է գալիս՝ ա) «անածանց զուգակիցների, բ) անածանց և ածանցավոր հարաբերակից բայերի զուգադրման պայմաններում»⁹:

Լծորդական հարաբերակցության գրաբարյան և միջինհայերենյան տիպերն արևելահայ գրական լեզվում համակարգային փոփոխության են ենթարկվում, նախ՝ կրճատվում է լծորդությունների թվաքանակը, սահմանափակվում և վերանում են հատկապես *ե//ի, ա//ե//ի//ու, ու//ե* լծորդությունների անցումների բազմազան կիրառությունները, իսկ հնից մասամբ ժառանգված պարզ և ածանցավոր *ալ//անալ* և անածանց զուգակիցների *ալ//ել* տիպերը համալրվում են նոր կազմություններով:

Ձևաբանական համաբանության ուժեղ ազդեցության արդյունքում գրաբարյան *ի* և *ու* լծորդության բազմաթիվ բայեր արդի արևելահայերենում վերածվում են *ե* խոնարհման բայերի, քանի որ վերջիններս թվաքանակով ավելի շատ են մյուս լծորդությունների համեմատությամբ, այսպես՝ *դատիլ, խորհիլ, ազանիլ, անկանիլ, մեռանիլ, ծնանիլ, հանգչիլ, մարտնչիլ, թողուլ, զարթնուլ, ընթռնուլ, հեղուլ* հնացած բայաձևերի փոխարեն ժամանակակից փուլում գործուն են *դատել, խորհել, հազնել, ընկնել, մեռնել, ծնել, հանգչել, մարտնչել, թողնել, զարթնել, ընթերցել, հեղել* ձևերը: Բ լծորդության վերացումը, ինչպես նշում է Ա. Աբրահամյանը, բայական լծորդական համակարգի պարզեցման արդյունք է: Արդի արևելահայ գրական լեզվի վաղ շրջանում այդ բայերը գործածվում էին որոշ տատանումներով, ուստի լծորդությունների ընդհանրացման ժամանակ հենց այդ բայերն էլ *ե* կամ *ա* լծորդության են անցնում: Իսկ այն բայերը, որոնք ունեին սեռային տարբերություն՝ ներգործական և չեզոք, *ե* լծորդության անցնելով, վերածվում են կրկնասեռ բայերի¹⁰:

Եվ կան մի շարք չեզոք սեռի բայեր, որոնք *ի* և *ե* լծորդությունից անցել են *ա* լծորդության, օրինակ՝ *ճչել-ճչալ, ժպտիլ-ժպտալ, թրթռել-թրթռալ, կսկծել/կսկծիլ/-կսկծալ, երելիլ-երելալ*: Այս կարգի փոխանցում ունեցող որոշ բայաձևեր տվյալ ժամանակաշրջանի համար ընկալվում են որպես շեղումներ ձևաբանական օրինաչափություններից: Ստորև բերված երկու մրցակցող ձևերից առաջինը բնորոշ է գրական, երկրոր-

⁸ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 50-67:

⁹ **Ա. Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, Գիրք I, Եր., 1962, էջ 316:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 310-311:

դը՝ խոսակցական լեզվին՝ *ցավել-ցավալ, խոսել-խոսալ, հազել-հազալ, ծիծաղել-ծիծաղալ, կաթել-կաթալ* և այլն:

Պահպանելով բայի խոնարհման ընդհանուր օրինաչափությունը՝ գրաբարյան հինգ լծորդությունների (*ա, է, ի, ու, ք*) դիմաց ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում գործող երկու լծորդությունները (*է* և *ա*) վերջիններիս ընդհանրացման մասին են վկայում: Պետք է նշել նաև, որ վաղ շրջանի արևելահայ գրվածքներում դեռևս օրինաչափ էր *ի* լծորդության բայերի կիրառությունը. «Կնանիքը .... իրանց համար իրար մոտ շորը փռեցին, չոքեցին, գլուխ-գլխի դրին ու սկսեցին **գրից անիլ**, իրանց գեղի ու տների բանը **պատամիլ**, իրար հալ **հարցնիլ**, մինչև տերտերն էկավ... աղոթք արեց...» (Խաչատուր Աբովյան, «Վերք Հայաստանի»)¹¹: Ժամանակակից բարբառներում ևս *է* խոնարհման բայերը բայի սկզբնաձևում ընդհանրապես, իսկ բայի եղանակաժամանակային ձևերում մասնավորապես *իլ* վերջավորություն ունեն, օրինակ՝ *գրիլ, պիրիլ, երգիլ, հասնիլ, մտնիլ, քթնիլ, իջնիլ, սիրիլ. գրիլ դեմ, պիրիլ դեմ, հասնիլ դեմ, կանչիլ դեմ* և այլն (Տավուշի մարզ, Իջևանի, Շամշադինի խոսվածք):

Ի տարբերություն գրաբարում և միջին հայերենում *եմ-իմ, եմ-անեմ, նում-չիմ* և այլ փոխանցման բայերի բազմազան կիրառությունների՝ արդի արևելահայերենում լծորդությունների փոխարկումների ընդամենը երեք տիպ գոյություն ունի՝ *եմ-անամ, եմ-ենամ* և *ամ-եմ*, որոնց մեջ գերակշռում են միևնույն բայի ածանցագուրկ և *ան* ածանցով կազմված գուգադիրները: Նշանակում է, որ արդի արևելահայերենում ընդլայնվել է *ան* բայածանցի կիրառումը: Այսպիսի ածանցումով բաղադրված բայերն արտահայտում են վերածվելու բացարձակ իմաստ¹², որոնց մեջ առկա է ածանցի բառակազմական նշանակությունը, որով նա մոտենում է բառակազմական ածանցներին, սակայն ինքնուրույնաբար, առանց բայացնող մասնիկի չի կարող բայեր կազմել: Շուրջ 240 փոխանցում ունեցող բայերում գերակշռող *ել/անալ* կաղապարով կազմություններն ունեն իմաստային որոշակի տարբերություն. առաջինները ցույց են տալիս որևէ հատկանիշ ստանալու նշանակություն, երկրորդները՝ որևէ բան դառնալու կամ հատկանիշի վերածվելու իմաստ, օրինակ՝ *արեգակել* /բնատ., ն, չ/ «արեգակի պես լուսավորել» /ն/, «արեգակի պես ճառագայթել/չ/, փխբ.՝ «բռնկվել, վառվել, բորբոքվել»-*արեգակնանալ* /չ/ «արեգակի պես դառնալ, պայծառանալ», *գնդել* /ն/ «գունդ անել, խմորը գնդել», փխբ.՝ «համախմբվել»-*գնդանալ* /չ/ «գունդ դառնալ, գնդի ձև ստանալ», *եզերել* /ն/ «չորս կողմից շրջապատել բոլորել»-*եզերանալ* /չ/ «եզերվել», *խարսխել* /ն, չ/ «խարսխիս գցելով նավը կանգնեցնել» /ն/, «խարսխիս գցելով կանգնել» /չ/-*խարսխանալ* /չ/

¹¹ <https://hy.wikisource.org/wiki>

¹² Տե՛ս **Է. Աղայան**, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967, էջ 339:

«խարսխավել», **խոնարհել** /ն/ 1. «դեպի ցած թեքել, կռացնել», 2. /քրկն./ «խոնարհման ենթարկել»-**խոնարհանալ** /չ/ «խոնարհ դառնալ», **հաշմել** /ն, չ/ «հաշմ դարձնել», «հաշմանալ»- **հաշմանալ** /չ/ «հաշմ դառնալ», **շաքարել** /ն/ «շաքար գցել -**շաքարանալ** /չ/ «շաքար դառնալ», **վստահել** /ն/ «վստահություն տածել մեկի՝ մի բանի նկատմամբ»- **վստահանալ** /չ/ «վստահ դառնալ», **դալարել** /չ, ն/«դալարել/չ/, դալարեցնել /ն/»-**դալարանալ** /չ/ «դալար դառնալ», **թշնամել** /ն, բնստ./ «թշնամություն անել»-**թշնամանալ** /չ/ «թշնամի դառնալ»-**թշնամանել** /ն/ «անարգել, վիրավորել», **ամբարտավանել** /չ/ «ամբարտավանություն անել»-**ամբարտավանանալ** /չ/ «ամբարտավան դառնալ», **ամբարշտել** /չ/ «ամբարշտություն անել»-**ամբարշտանալ** /չ/ «ամբարիշտ դառնալ», **դեղնել** /չ/-**դեղնանալ** /չ/, **գառամել** /չ/-**գառամանալ** /չ/, **ծարավել** /չ/-**ծարավանալ** /չ/, **խավարել** /չ/-**խավարանալ** /չ/, **հափրել** /չ/-**հափրանալ** /չ/, **համառել** /չ/ «համառություն անել»-**համառանալ** /չ/ «համառ դառնալ», **հորդել** /չ, ն/-**հորդանալ** /չ/, **դժգունել** /չ, ն/-**դժգունանալ** /չ/, **նիհարել** /չ/-**նիհարանալ** /չ/, **չքավորել** /չ/-**չքավորանալ** /չ/ «չքավոր դառնալ» և այլն:

Բերված օրինակների ածանցագուրկ ձևերը ներգործական և չեզոք, իսկ ածանցավորները միայն չեզոք սեռի բայեր են:

Որպես կերպանիշ հիմքակազմ մասնիկներ **ան, են** ածանցները միաժամանակ անկատարի և կատարյալի կերպային հակադրության իմաստ են արտահայտում. ընդ որում՝ կատարյալ կերպը ցույց է տալիս գործողության սկիզբը կամ ավարտը, անկատարը՝ գործողության ընթացքի մեջ գտնվելը: Այս հակադրությանը գումարվում են միակատարության և բազմակատարության կամ տևականության և ոչ տևական կերպային հակադրության իմաստները, որոնք ցույց են տալիս գործողության կատարման քանակը՝ լողամ-լողանամ, արժեմ-արժենամ, գիտեմ-գիտենամ, ունեմ-ունենամ: Գործողության կատարման տևականության և ոչ տևական կերպային հակադրությունը ցայտուն երևում է գրաբարյան **գինեմ-գինենամ** բայաձևերում, որտեղ *գինեմ* նշանակում է «զվարթանալ», իսկ *գինենամ*՝ «իսպառ արբենալ» (*Գինեյն*, որ եւ յիմաստունս անկանի: Ոմանք յանմտացն առ ի հինգ աուրս պահոց *գինենան*):

Ել-ենալ փոխանցման բայերը թվով ավելի պակաս են, ընդամենը 4 բայ կա՝ **ուզել** /ն/-**ուզենալ** /ն/, **արժել** /չ/-**արժենալ** /չ/, **գիտել** /պկս. բայ, ն/-**գիտենալ** /ն/, **ունել** /պկս., ն/ - **ունենալ** /ն/: Վերջին երեք բայերը դրսևորում են տարբերություններ թեքված ձևերում: Այսպես, *կ(ը)* եղանակիչի հետ կարող են գուգորդվել **արժենամ, գիտենամ, ունենամ** ածանցական ձևերը՝ կազմելով պայմանական եղանակի ապառնի ժամանակը՝ **կարժենաս, կգիտենաս, կունենաս**, մինչդեռ **արժեմ, գիտեմ, ունեմ** բայերը *կ(ը)* մասնիկով եղանակաժամանակային ձևեր չեն կազմում: **Ուզեմ-ուզենամ** կրկնակն ունի ոճական արժեք, **ուզեմ**-ը բնորոշ է խոսակցական, **ուզենամ** ձևը գրական լեզվին: Նշված բայերը խոնարհման անմիօրինակ ձևերի ակնհայտ տարբերություններ են դրսևորում

անցյալ կատարյալի կազմության ժամանակ, դրանցից յուրաքանչյուրն անցյալ կատարյալում իր առանձին ձևն ունի, օրինակ՝ *ուզեմ-ուզեցի և ուզենայ-ուզեցա*, իսկ *գիտեմ/գիտենամ, արժեմ/արժենամ, ունեմ/ունենամ* բայերի ածանցավոր ձևերն են միայն խոնարհվում՝ *գիտեցա, արժեցա, ունեցա*: *Ունեցի, գիտեցի, արժեցի* ձևերը կիրառական չեն¹³:

Ել/ալ տիպի բայերը խոնարհիչների փոխանցման նոր կազմություններ են: Հնից եկող *ողորմիմ* բայը, օրինակ, գրաբարում իր *ողորմալ* գուգադիրը չուներ, *ծխել*-ը չուներ *ծխալ* ձևը, *չչել*-ը՝ *չչալ*, *բերկրել*-ը՝ *բերկրալ* և այլն, *բզզել-բզզալ* գրաբարյան մրցակցող ձևերից հաստատուն է դարձել *բզզալ*-ը, իսկ *բզզել* գուգադիրը, ընդհակառակը, անգործածական է: Կառուցվածքային առումով բնաձայնական, ինչպես նաև կրկնավոր արմատներով և արմատի կրկնակ բաղաձայնով կազմված բայերի լծորդափոխությունները նոր շրջանում առաջացած ձևեր են: Բայերի այս հարաբերակցության մեջ *ե* լծորդությունից *ա* լծորդության անցնելու ակնհայտ միտում է նկատվում: Ինչպես արդեն նշվել է, *ե* խոնարհման բայերը հիմնականում ներգործական սեռի բայեր են, իսկ *ա* խոնարհման գրեթե բոլոր բայերը՝ չեզոք, օրինակ՝ *բզբզել /ն/-բզբզալ /չ/, դմիել /ն/-դմիալ /չ/, խայտել /ն, չ/-խայտալ /չ/, ծփել /ն/-ծփալ /չ/, թվել /ն/-թվալ/չ/, ծխել /ն/-ծխալ /չ/, ցողել /ն/-ցողալ /չ, ժղ./, խլրտել /հնց, ն, չ/-խլրտալ /չ/, բերկրել /չ/-բերկրալ /չ/, բովել /ն/-բովալ /ն/, դորդել /չ, ն/ «դորդալ, դորդացնել»-դորդալ /չ/, երերել /չ, ն/ «երերացնել» /ն/-երերալ /չ/, խայտել /ն/ «խայտեցնել»-խայտալ /չ/, ծորել /չ, ն/ «ծորով թափել՝ հոսեցնել»-ծորալ /չ/, կոճտել /ն/-կոճտալ /չ/, շչել /չ/-շչալ /չ/, ողորմել /ն/-ողորմալ /ն/, որոճել /ն/-որոճալ /ն/, սազել /չ/-սազալ /չ/, սորել /չ, ն/ «սորալ, հոսեցնել»-սորալ /չ/ և այլն: Հարկ է նշել նաև, որ Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ում *բովել-բովալ, բերկրել-բերկրալ, դորդել-դորդալ, ողորմել-ողորմալ* լծորդական հարաբերակիցներից արդի արևելահայ գրական լեզվի համապատասխան հղումով հանձնարարելի են համարվում *բովել, բերկրել, ողորմել, դորդալ* գուգադիրները՝ որպես հաղթող տարբերակներ: Մնացյալ օրինակների երկու տարբերակներն էլ կիրառական են արևելահայ գրական լեզվում՝ որպես մրցակից բառույթներ:*

Բերված օրինակներում սեռի փոփոխությունը պայմանավորված է ոչ միայն բայիմաստով, այլև խոնարհիչ ձայնավորների՝ բայասեռը տարբերակող հատկանիշով, որի վերաբերյալ Վ. Առաքելյանը գրում է. «Եթե *ե* խոնարհումը ներգործական սեռին յատուկ խոնարհում է, ապա *ա* խոնարհումն առաւել չափով չեզոք սեռի բայերին է վերաբերում»¹⁴: Նրա համոզմամբ՝ հայերենի խոնարհիչների իբրև սեռատարբերակիչ ձայնավորների դերը հետագայում նվազում է բայի խոնարհումների

¹³ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 252-253:

¹⁴ **Վ. Առաքելյան**, Գրաբարի քերականություն, Եր., 2010, էջ 114-117:

փոխներթափանցման, սեռի քերականական կարգի և բայիմաստի սերտ հարաբերակցության հետևանքով:

Այսպիսով, հայերենի լծորդական համակարգը, որ ներկայացնում է բազմաշերտ մի ամբողջություն, արդի արևելահայ գրական լեզվում նոր որակ է ստանում, որը բայագործածության պատմական զարգացման արդյունք է և ունի ժամանակագրական տարբեր դրսևորումներ: Գրաբարյան և միջինհայերենյան խոնարհիչ ձայնավորների տեղաշարժերը հանգեցրել են **ի** և **ու** լծորդությունների վերացման և խոնարհումների միօրինակացման արդի արևելահայ գրական լեզվում, ուստի գրական արևելահայերենի լծորդափոխությունները չունեն այն բազմազանությունները, որոնք առկա էին գրաբարում և միջին հայերենում: **Ե, ի** խոնարհիչ ձայնավորների փոխանցումների արդյունքում առաջացած մրցակցող զուգաձևություններից արևելահայ գրական լեզվում տիրապետող է դառնում **է** խոնարհումը, քանի որ այդ լծորդության բայերը, ձևաբանական համաբանության ուժեղ ազդեցությամբ պայմանավորված, ընդգրկվում են թվաքանակով գերակշռող **է** լծորդության բայերի մեջ: Թեև **ի** և **ու** լծորդության բայերը խմբավորվում են **է** և **ա** լծորդության բայերի մեջ, սակայն լծորդ ձայնավորների, տվյալ դեպքում **ել//ալ, ել//անալ, ել//իլ** տիպի փոխանցումներն այսօր էլ շարունակվում են արևելահայերենի թե՛ գրական, թե՛ խոսակցական տարբերակներում ու բարբառներում:

Հավարտ, բերում ենք **ի** լծորդության բայերի գործածության բնագրային նմուշներ Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծական արվեստից:

Ա՛խ, քո տեսքին, անուշ լեզվին
Կարոտցել եմ, մայրի՛ կ ջան.
Երնե՛ կ, երնե՛ կ, երագ **լինիմ**,
Թրոնիմ մոտըդ, մայրի՛ կ ջան:

Երբ քունըդ գա, լուռ գիշերով
Հոգիդ գրկեմ, համբույր տամ.
Սըրտիդ **կրպնիմ** վառ կարոտով,
Լա՛ մ ու ինդա՛ մ, մայրի՛ կ ջան:

(«Մայրիկիս»)

Ա՛խ, թո՛ղ, մայրիկ իմ, վերքերս **վառվին**,
Թո՛ղ ես մըրմընջամ, անհույս մորմոքին...

(«Մայրիկ, հիվանդ եմ, սիրտըս քրքրված»)

Համառոտագրությունների ցանկ

ՆՀԲ - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի

բնստ. - բանաստեղծական

գրբ. - գրաբար

հնգ. - հնացած

ժղ. - ժողովրդական

խսկց. - խոսակցական

փխբ. - փոխաբերական

քրկն. - քերականական

դ. - դար

Եր. - Երևան

ձ - ձայնակրական

կր. - կրավորական

ն - ներգործական

չ - չեզոք

մ.հ. - միջին հայերեն

АЛВАРД ХАЧАТРЯН – *Историческое развитие переходов спряжения глаголов в современном восточноармянском языке.* – Диахроническое изучение сдвигов глагольных спряжений важно с точки зрения выявления последующих изменений в общеглагольной системе языка. Переходы тематических гласных приводят к изменениям глагольных спряжений, вместе с которыми меняются формы и количество глагольных спряжений, поэтому типы переходных тематических гласных также ограничены.

В данной статье рассматриваются современные восточноармянские глаголы в сравнении с их древнеармянскими и среднеармянскими прототипами, а также выделяются наиболее распространенные формы переходов тематических гласных с точки зрения планов выражения и содержания. В древнеармянском и среднеармянском распространены глагольные переходы *ի-իւմ*, а в современном восточноармянском - *ամ-եւմ* и *եւմ-անամ*, в которых преобладают глаголы нейтрального залога.

В современном восточноармянском языке тематические гласные грабара и среднеармянского *ի* и *ու* больше не применимы, а глаголы этих двух спряжений в основном перешли на тематическое гласное *ե*, они в свою очередь в некоторых диалектах восточноармянского языка видоизменяются, став *ի*: *բերեի-ւրիւրի*, *թռչեի-թռչի*, *գարեմեի-գարեմի* (Тавушская область). В литературном и разговорном вариантах некоторые древнеармянские глаголы спряжения *ե* и *ի* переходят в глаголы спряжения *ա*: *նշեի-նշալ*, *երեւի-երեւալ*, *խօսեի(իւմ)-խոսալ*, *ծիծառեի(իւմ)-ծիծառալ* и др.

Ключевые слова: *спряжения глаголов, древнеармянский, среднеармянский язык, современный восточноармянский язык, залог, пассивный, активный, нейтральный, простые и производные глаголы*

ALVARD KHACHATRYAN – *Historical Evolution of Verb Conjugation Transitions in Modern Eastern Armenian.* – The diachronic study of shifts in verbal conjugations is important from the point of view of identifying following changes in the general verbal system of the language. Thematic vowel transitions lead to changes in

verb conjugations, along with which the forms and amount of verb conjugations change, so the types of transitional thematic vowels are also limited.

This article discusses Modern Eastern Armenian verbs in comparison with their Old Armenian and Middle Armenian prototypes, and highlights the most common forms of thematic vowel transitions in terms of expression and content. In Old Armenian and Middle Armenian, verb transitions *ւ-իւ* are common, and in modern Eastern Armenian - *ււ-եւ* and *եւ-ւեւււ*, in which verbs of a neutral voice predominate.

In modern Eastern Armenian, the thematic vowels of Grabar and Middle Armenian **ի** and **ու** are no longer applicable, and the verbs of these two conjugations have mainly switched to the thematic vowel **ե**, they, in turn, are modified in many dialects of the Eastern Armenian language, becoming **ի**: *քերել-պիրիլ*, *թռչել-թռչիլ*, *գարթնել-գարթնիլ* (Tavush region). In literary and colloquial versions, some ancient Armenian conjugation verbs **ե** and **ի** go into the verbs of conjugation: *նշել-նշայ*, *երելի-երելայ*, *խօսել(իւ)-խոսայ*, *ծիծաղել(իւ)-ծիծաղայ* and others.

Key words: *verb conjugations, Old Armenian, Middle Armenian, Modern Eastern Armenian, voice, passive, active, neutral, simple and derivative verbs*